

לקראת שמאל שמרני

אריה קרמפף

במשך שנים הניח השמאל החברתי בישראל שדמוקרטיזציה של המוסדות הטכנוקרטיים, ובפרט בנק ישראל ומשרד האוצר, יאפשרו להביא לידי ביטוי את רצון העם ולכונן משטר סוציאלי-דמוקרטי. כעת אנו ניצבים חסרי אונים מול פופוליזם לאומני המבקש להסיר את אותם חסמים ליברליים כדי לממש את החזון המשיחי שלו בשם "רצון העם". הגיעה העת לאמץ תפיסה רחבה יותר של פוליטיקה הכוללת גם את השיח המקצועי, ולקדם חזון של שמאל חברתי שמרני, המבוסס על תמהיל של סוציאליזם, דמוקרטיה וליברליזם ומכיר במתחים ביניהם

מרץ 2024

עשור האחרון השתנתה לנגד עינינו המפה הפוליטית העולמית, ובכלל זה גם זו הישראלית. המחנות הפוליטיים כולם נדרשים להתאים את עצמם למציאות המשתנה, לאתגרים ולבעיות חברתיות חדשות, ומתוך כך גם להקים קואליציות חדשות. הקמה של קואליציות חדשות דורשת מן השמאל לבחון מחדש את המערכים האידיאולוגיים שלו ושל המחנות הפוליטיים שאיתם הוא מתמודד. לשם כך עליו לפרק את החבילות האידיאולוגיות המוכרות ולבדוק אותן מרכיב אחר מרכיב.

עד לאחרונה, מחנה השמאל האידיאולוגי בישראל הגדיר את עצמו ביחס לימין על פני שני צירים: הציר החברתי והציר המדיני. בשעה שהימין הציע לציבור את גישת הניאור-ליברליזם הניצי - שילוב של גישה מדינית ניצית ומדיניות כלכלית ניאור-ליברלית^[1] - השמאל הציע גישה מדינית יונית ותפיסה כלכלית שנעה בין סוציאלי-דמוקרטיה לקפיטליזם מרוכך. במרכז הפוליטי נוצרו והתפרקו שילובים רעיוניים שונים, ובהם צורות של ניאור-ליברליזם כלכלי המשולב בתפיסה ליברלית של זכויות אדם.

מדיניות הניאור-ליברליזם הניצי נחלה הצלחה חסרת תקדים בהיסטוריה הישראלית, וסיפקה לממשלות הימין כרבע מאה של שלטון כמעט ללא הפרעה. אסטרטגיה זו מקסמה את התועלת שהפיק מחנה הימין מן האינטגרציה הכלכלית של ישראל בעולם; היא אפשרה להמשיך את "ניהול הסכסוך" וצמצמה את היכולות של מדינות הגוש הליברלי להשפיע על ההתנהלות הישראלית. לאחר המחאה החברתית, ממשלות נתניהו הוסיפו לתמהיל המדיניות שלהן את המרכיב הפופוליסטי. מדיניות זו החלה בסביבות

2015, והיא מיזגה מרכיבים כלכליים ניאורליברליים, מרכיבים גיאופוליטיים ניציים ומרכיבים חברתיים פופוליסטיים. ממשלות הימין בראשות נתניהו הפעילו מדיניות חברתית סקטוריאלית על בסיס אתני (כלומר כזאת שהבחינה בין יהודים לערבים) וכן על בסיס פוליטי. במסגרת תמהיל זה, נשמרו הכללים הניאורליברליים - שמירה על מוסדות המדינה ועל מסגרת התקציב - כדי לשמר את מודל הצמיחה הישראלי, שהתבסס על ייצוא ועל השקעות זרות.

ממשלת נתניהו השייכת ערערה את שיווי המשקל, שנשמר במשך כמעט שני עשורים, בין המרכיבים הניאורליברליים והניציים באסטרטגיה הכלכלית של ישראל. כפועל יוצא מכך היא ערערה גם את שיווי המשקל האידיאולוגי בין הקבוצות החברתיות שתמכו בממשלות הימין בגין האידיאולוגיה הניצית שלהן ובין אלה שתמכו בהן בגין המדיניות הניאורליברלית. בניגוד לממשלות הימין עד שנת 2023, המרכיבים המשיחיים של הממשלה החדשה, שכפי הנראה לא היו מודעים ליסודות הכלכליים של ההצלחה הפוליטית של הימין בעשורים האחרונים, ערערו את התשתית הכלכלית, הפוליטית והמוסדית של אותה הצלחה.

הימין המשיחי נכח בפוליטיקה הישראלית כבר בשנות התשעים, אך רק בתחילת 2023 הגיע הגורם הפוליטי הזה לעמדת כוח שלטונית. שליטתו על הממשלה הובילה למהלכים של קעקוע המוסדות המשפטיים והכלכליים של המדינה - בית המשפט, משרד האוצר ובנק ישראל - במטרה לזכות בשליטה גדולה יותר על המשאבים הציבוריים. אסטרטגיית ההצדקה של המהלכים האלה התבססה על עקרונות של דמוקרטיה רובנית (majoritarian democracy) וריבונות העם (popular sovereignty), עקרונות שבעבר שימשו את השמאל החברתי והפרוגרסיבי.

לנוכח אימוצם של השיח ומכשירי המדיניות הפופוליסטיים על ידי הימין המשיחי, השמאל חווה משבר אידיאולוגי. במשך שנים, מאז עלייתה של הפרדיגמה הניאורליברלית, ביקר השמאל החברתי את מוסדות המדינה הטכנוקרטיים בטענה שהם גורמים לגירעון דמוקרטי (democratic deficit). השמאל קידם שיח שמטרתו להחליש את הטכנוקרטיה המדינתית, בהנחה כי זו פוגעת ביכולתו של הדרג הפוליטי להוציא לפועל את "רצון העם". השמאל הסוציאליסטי - או לפחות ההנהגה האינטלקטואלית שלו - הניח כי החלשת הטכנוקרטיה תסלול את הדרך להקמה מחדש של מדינת הרווחה בישראל, או לכל הפחות להרחבת מדיניות הרווחה. מכיוון שהפוליטיקה הישראלית מתקיימת לאורך שני צירים, זה הכלכלי-חברתי וזה המדיני הגיאופוליטי, בעקבות אירועי 2023 נוצר מצב שבו הימין המשיחי והשמאל החברתי מצאו את עצמם עומדים זה לצד זה בסוגיות מהותיות המשפיעות על אופי המשטר בישראל, גם אם החזונויות ארוכי הטווח שלהם שונים מאוד.

השמאל החברתי עומד כעת בפני דילמה עמוקה: האם עליו להצטרף אל הימין המשיחי בהתקפותיו על מוסדות המדינה, שלגביהם טען בעבר כי הם משרתים את האליטה ואת ההון, או שעליו לבחון מחדש את עמדתו ביחס לסוגיות שנחשבו עד כה לחלק מהליבה של תפיסתו? במילים אחרות, כיצד צריך השמאל החברתי הישראלי להגיב לימין המשיחי והפופוליסטי?

לתפיסתי, שאותה ביטאתי בהזדמנויות שונות לפני 2023, על השמאל החברתי לאמץ גישה שמרנית וממלכתית. אירועי שנת 2023 מחזקים את הטענות בעד שמאל חברתי שמרני. בעידן שבו כוחם של גורמים ניציים, לאומניים, משיחיים ופופוליסטיים הולך וגדל, השמאל החברתי חייב להתגייס לחזית הליברלית-דמוקרטית גם במחיר של פשרות בתחום החברתי והכלכלי. במאמר זה אציג בקצרה את הסיבות לקושי של השמאל החברתי הפרוגרסיבי להתמודד עם הפופוליזם המשיחי, ואת עקרונות היסוד של שמאל חברתי שמרני.

תזת הדה-פוליטיזציה

מאז עליית הניאו-ליברליזם בשנות השמונים, המחקר בתחום הסוציולוגיה הביקורתית אימץ את הטענה שלפיה הניאו-ליברליזם התאפשר כתוצאה מתהליכי דה-פוליטיזציה של המדיניות הכלכלית. לפי טענה זו, העברת סמכויות לסוכנויות מדינה המנוהלות על ידי אנשי מקצוע שאינם עומדים לבחירה אפשרה לעקוף את נציגי העם שהתנגדו לניאו-ליברליזציה. סוכנויות המדינה - הטכנוקרטיה - זכו לגיבוי של ההון, שהניאו-ליברליזציה תאמה את האינטרסים שלו. זוהי התזה על התגבשות הניאו-ליברליזם הישראלי, המבוססת על הטענה בדבר שיתוף פעולה בין ההון והטכנוקרטיה.

המסקנה הנובעת מטענה זו היא שהטכנוקרטיה יוצרת גירעון דמוקרטי המשרת את האליטה הכלכלית. כלומר, העברת הסמכויות מן הדרג הפוליטי לדרג המקצועי פוגעת ביכולתו של הציבור להשפיע על ניהול העניינים הציבוריים ובעקרון ריבונות העם. מניתוח זה נובעת המסקנה הפוליטית שהמאבק בניאו-ליברליזם - ובאי-שוויון, ובעוני - דורש להחיות מחדש את ערוץ הלגיטימציה הדמוקרטי, המנגנון המתרגם את דרישות האזרחים לפעולה של המדינה ומבוסס על בוחרים, מפלגות וארגוני עובדים.

תזת הגירעון הדמוקרטי מבקשת לחשוף את מצג השווא של הדה-פוליטיזציה. מאחורי מסך העשן של הדה-פוליטיזציה, כך נטען, ניצבים האינטרסים המשותפים של המומחים ושל ההון: המומחים מבקשים להגדיל את כוחם ואולי לסלול לעצמם דרך אל ההון, וההון מעוניין בהגדלת רווחיו. חשיפת מצג השווא של הדה-פוליטיזציה אמורה לנפץ את המיתוס של עצמאות המוסדות הטכנוקרטיים, וכך להביא להעברת הסמכויות בחזרה לנציגי הבוחרים. המסקנה המתבקשת היא כי המאבק בניאו-ליברליזם צריך להיעשות באמצעות דמוקרטיזציה של המוסדות הטכנוקרטיים והחזרת הריבונות לעם. אלא שכיום, לאחר אירועי שנת 2023, תזת הגירעון הדמוקרטי אומצה באופן מלא על ידי הימין המשיחי, המבקש לפרק את מוסדות המדינה משום שהם מגבילים את הממשלה הנבחרת במימוש חזונה הניצי.

תזת הגירעון הדמוקרטי סובלת מכמה מגבלות שיש להיות ערים להן. מגבלות אלו נחשפות כיום, כאשר היא משמשת את הימין המשיחי, אולם אפשר היה להבחין בהן גם בעבר. התזה אינה שגויה לחלוטין, אך היא הופכת לבעייתית כאשר משתמשים בה כמאפיין מהותני וא-היסטורי של היחסים בין דמוקרטיה לטכנוקרטיה, בלי לבחון אמפירית את תקפותה בכל מקרה ומקרה. במקרה של האינטגרציה הכלכלית באירופה יש לה כוח הסברי רב. בתהליך האינטגרציה נעשה שימוש נרחב, מודע ומפורש בדרג המומחים כדי להתגבר על ניגודי אינטרסים בין מדינות ועל התנגדות מצד קבוצות חברתיות. במקרה של עליית

הניאורליברליזם בארצות הברית, לעומת זאת, התזה משכנעת פחות. הנשיאים רונלד רייגן וביל קלינטון - שמילאו תפקיד מרכזי בשינוי אופיו של הקפיטליזם האמריקאי - היו מעורבים בתהליכי הניאורליברליזציה לא פחות מיושבי הראש של הבנק הפדרלי.

במקרה הישראלי, שאותו חקרתי בעצמי, תזת הניאורליברליזם כדהפוליטיזציה תקפה באופן חלקי ובתקופות מסוימות בלבד. בשנות השמונים אכן הייתה למוסדות הטכנוקרטיים - בנק ישראל ומשרד האוצר - השפעה רבה על המדיניות, אולם התזה אינה תואמת את הממצאים ההיסטוריים הקשורים לרפורמות הניאורליברליות בשנות התשעים (ממשלת רבין-פרס-שוחט) ובתחילת שנות האלפיים (ממשלת שרון-נתניהו). ממשלת רבין התאפיינה בעמדה כלכלית ברורה וקוהרנטית ששילבה בין מרכיבים ניאורליברליים למרכיבים בעלי אופי חברתי קיינסיאני. שר האוצר אברהם (בייגה) שוחט נהנה מגיבוי מלא של ראש הממשלה ושאר השרים. יחד הם אילצו את הנגיד השמרן ביותר בתולדותיה של ישראל, יעקב פרנקל, לתמוך בעמדת האוצר. מדיניותו של פרנקל השתנתה מייד עם כניסתו של נתניהו לתפקיד ראש הממשלה והפכה שמרנית יותר. דוגמה הפוכה היא הרפורמות של נתניהו בתחילת שנות האלפיים; הרוח החיה מאחורי הרפורמות האלה הייתה פוליטית ולא טכנוקרטית.

נקודת חולשה נוספת של תזת הניאורליברליזם כדהפוליטיזציה נובעת מן ההנחה כי הדרג המקצועי מחזיק תמיד בעמדות ימין כלכלי ואילו הדרג הפוליטי נוטה לשמאל. בפועל, במקרים רבים סוכני הניאורליברליזציה הם דווקא נבחרים העם, והמתנגדים הם הטכנוקרטים. מאז ראשית שנות האלפיים, בפרט מאז המשבר הפיננסי העולמי, המוסדות הטכנוקרטיים בארץ ובעולם מקדמים רעיונות בעלי אוריינטציה שמאלית יותר מאשר רוב הממשלות בעולם. כך למשל, משכנס סטנלי פיישר לתפקיד נגיד בנק ישראל החל הבנק להציג עמדות בעלות אוריינטציה שמאלית יותר מאלה של משרד האוצר. הוא אף נקלע לעימותים ישירים עם ראשי ממשלה ושרי אוצר על רקע עמדות אלו. דוחות בנק ישראל מאמצע שנות האלפיים ועד לאחרונה ביקרו בקביעות את מדיניות האוצר, שצמצם את ההשקעות בתשתיות בתחום החינוך, הבריאות והתחבורה. דוחות אלו אף תרמו להפצת ידע ואינפורמציה על שיעורי העוני ואי-השוויון בישראל. דוח שכתבו קרנית פלוג ומישל סטרבצ'ינסקי עבור בנק ישראל ביקר באופן נוקב את הרפורמות הכלכליות של נתניהו מ-2003, שהביאו לקפיצה בשיעורי העוני ואי-השוויון בישראל.^[2]

עמדת בנק ישראל הושפעה ממגמות רחבות בארגונים בינלאומיים כקרן המטבע הבינלאומית וארגון מדינות ה-OECD, המקדמים מדיניות שמכירה בחשיבות ההשקעה בתשתיות, חיזוק ארגוני עובדים והעלאת השכר הריאלי. ראשיתה של מגמה זו הייתה כבר בתחילת שנות האלפיים, לאחר המשבר הפיננסי באסיה ב-1998, והיא התגברה עם כל משבר לאחר מכן. בתקופת משבר הקורונה כבר היה קשה לדבר על קונסנזוס כלשהו בין הכלכלנים, ורבים מהם אף אימצו עמדות שאמנם אינן סוציאליסטיות אך גם אי-אפשר לקטלג אותן כניאורליברליות.

לתזת הניאורליברליזם כדהפוליטיזציה הייתה השפעה רבה על הפוליטיקה של השמאל החברתי. לצד הביקורת נגד הטכנוקרטיה, השמאל החברתי נוטה להאדיר את ערוץ הלגיטימציה הדמוקרטית, גם אם באופן מוגבל. התשתית התיאורטית והאידיאולוגית של השמאל החברתי, השואבת מן המסורת המרקסיסטית, תופסת את המרחב הפוליטי ואת הפעולה הפוליטית כבעלי פוטנציאל פרוגרסיבי

ודמוקרטי באופן אינהרנטי, ומכאן נובע גם חשד כלפי ערוצי ההשפעה של סוגי השיח המקצועיים. מסגור זה של השיח המקצועי כאנטי-דמוקרטי הוביל לתפיסה שלפיה הטכנוקרטיה היא הגורם העיקרי המונע את מימוש האינטרס הציבורי בצורה של מדינת רווחה. כלומר, יש לראות במוסדות הכלכליים הטכנוקרטיים והעצמאיים חלק מן ההגמוניה הכלכלית המונעת את ההרחבה או ההקמה מחדש של מדינת הרווחה.

במסגרת דוקטרינת הניאו-ליברליזם הניצי, ממשלות נתניהו שמרו על מעמדה של הטכנוקרטיה הכלכלית משום שזו סיפקה את התשתית המוסדית לעוצמה הכלכלית של ישראל, שבתורה סיפקה לממשלות מרחב תמרון גיאופוליטי רחב. באופן פרדוקסלי אולי, השמירה על מעמדה של הטכנוקרטיה הכלכלית משיקולים של אידיאולוגיה ניצית סיפקה הגנה למעמד הבינוני, המחזיק בעמדות מרכז ביחס לסוגיות גיאופוליטיות. עובדה זו מסבירה את היציבות של המודל הכלכלי-פוליטי שבנו ממשלות הימין במשך יותר משני עשורים.

עלייתו של הימין המשיחי הפופוליסטי בשנת 2023 הייתה כרוכה בשינוי היחס למוסדות הטכנוקרטיים. הפלגים המשיחיים בממשלה הנוכחית, בגיבויו של נתניהו, הובילו קמפיין אגרסיבי נגד בית המשפט העליון, בנק ישראל ופקידי האוצר, על סמך הטענה שהם גורמים לגירעון דמוקרטי ועל בסיס העקרונות של ריבונות העם. המוסדות הטכנוקרטיים תוגו כ"דיפ סטייט", "יוריסטוקרטיה" או "ישראל הראשונה". על אף המינוח השונה, טענות אלו זהות בבסיסן לביקורת שהשמאל הפרוגרסיבי הפנה כלפי מוסדות המדינה מאז שנות התשעים.

מול מגמות הפופולזם המשפטי והכלכלי של הממשלה המשיחית, האינטלקטואלים בשמאל התפצלו. חלקם חיפשו במשיחיות הפופוליסטית החדשה בשורה חברתית. לפי תפיסה זו, לימין המשיחי ולשמאל החברתי יש מטרה משותפת: להחליש את הטכנוקרטיה. לאחר שיחלישו אותה הם ייאבקו ביניהם באמצעים דמוקרטיים על מימוש החזונות הלאומיים השונים שלהם, ומכל מקום, אם הימין המשיחי מקדם מטרות חברתיות בשם מטרות לאומניות, יש להכיר בלגיטימציה של מהלכיו. אחרים שתקו במבוכה מול עורמתה של ההיסטוריה: הממשלה המשיחית והלאומנית, שהביאה את החברה הישראלית אל סף מלחמת אזרחים, היא הראשונה בתולדות המדינה שאימצה את הרעיונות האנטי-טכנוקרטיים שהשמאל החברתי קידם מאז ממשלת רבין, באופן דומה לימין הטראמפיסטי האמריקאי, שמבקר את האליטות באמצעות "גזור והדבק" (ואולי גם "גזור וערבב") של טקסטים ביקורתיים שמאליים קלאסיים וחדשניים.

אבל אידיאליזציה של מכשירים דמוקרטיים היא מהלך שגוי, בין שמטרתה לקדם את ההקמה מחדש של מדינת הרווחה ובין שהיא מקדמת את הקמתו של בית המקדש. בהיעדר הגבלה של כללים, נורמות וידע מקצועי, העקרונות של דמוקרטיה רובנית ועל ריבונות העם אינם משרתים את האזרחים אלא את קבוצות הכוח בחברה, בדיוק כפי ששוק חופשי ללא רגולציה משרת את המונופולים ואת בעלי העוצמה הכלכלית ולא את העסקים הקטנים.

כאשר אנחנו בשמאל חברתי שאפנו, מאז שנות השמונים לפחות, להחזיר לעם את הכוח הפוליטי שנקח ממנו, דמיינו את העם בצלמנו ובדמותנו. התקשינו לדמיין עם שאינו רוצה את מה שסברנו שהוא אמור לרצות. לא דמיינו את האפשרות ששיח הדה־לגיטימציה נגד מוסדות המדינה הטכנוקרטיים יאומץ בידי קבוצה קטנה ומסוכנת, המייצגת מגזרים קטנים ומאורגנים בחברה הישראלית, כדי לכונן דמוקרטיה פופוליסטית ומשיחית ללא האיזונים והבלמים שמספקים מוסדות המדינה.

חברת השבטים

הסוציולוגיה הביקורתית ממסגרת את הדה־פוליטיזציה של המדיניות הכלכלית כאסטרטגיית עוצמה ולגיטימציה שתכליתה להעביר סמכויות מן העם אל האליטה, מתוך הנחה שהמומחים והאליטה הכלכלית הם חלק מאותה "הגמוניה". בהחלט סביר שהמנגנון הזה יכול להסביר מקרים מסוימים של דה־פוליטיזציה, אבל עם זאת, צריך לפחות להזכיר ולבחון הסברים אלטרנטיביים. מחקרים רבים מתחומים שונים ומגוון אזורים גיאוגרפיים מצביעים על כך שדרג המומחים יכול לשמש גורם מתווך בין קבוצות בעלות אינטרסים מנוגדים והבדלי תרבות, בפרט בתקופות של משבר. בתהליך האיחוד של אירופה, דרג המומחים אפשר לראשי מדינות להגיע להסדרים המבוססים על אינטרסים משותפים טרנס־לאומיים. השיח המבוסס על מומחיות ורעיונות מייצר מרחב אוטונומי יחסית, המאפשר הגעה לפשרות פוליטיות. לא צריך להאמין שמדובר בפתרון מושלם כדי לקבל הסדרים כאלה; מספיק לבחון את האלטרנטיבה.

המוסדות הטכנוקרטיים הם מעין שחקני וטו: יותר משהם מאפשרים לעשות דברים, הם מונעים מקבוצות חברתיות לממש את החזונות האידיאולוגיים שלהן. הם מכניסים חיכוך למערכת הדמוקרטית; הם מתנגדים לשינוי ומאטים אותו. כך הם יכולים לפעול כדי להרגיע קונפליקטים. משום כך אפשר לראות במוסדות הטכנוקרטיים מנגנון המייצר את המצב הסביר, שהוא הרע במיעוטו משום שהוא מגביל את החזון הכלכלי, הפוליטי והחברתי של כל הקבוצות החברתיות. האם ייתכן כי במציאות הישראלית, בחברה משוסעת באופן קיצוני, הרע במיעוטו הוא הטוב ביותר שנוכל לשאוף אליו? את האפשרות הזאת צריך לפחות לשקול.

ייתכן שחלק גדול מקוראי המאמר יראה בעצם הצבת השאלה ביטוי לתבוסתנות אידיאולוגית: "מדוע שאנחנו נוותר על שאיפתנו לתקן את העולם? הרי אנחנו יודעים בדיוק איך לעשות את זה!". לשם מימוש החזון הלאומי שלהן, כל הקבוצות יבקשו להסיר את החסמים המוסדיים על פעולתה של הממשלה כאשר נציגיהן הם העומדים בראשה. אולם אותן קבוצות, כאשר ישבו באופוזיציה, יצפו מאותם מוסדות להגן עליהן מפני מימוש החזונות הלאומיים של הקבוצות האחרות. שמאל חברתי שמרני ואחראי נדרש לקבל על עצמו את המגבלות שמציבים מוסדות המדינה גם כאשר הם מגבילים את החזון החברתי שלו.

מהניתוח שהצגתי כאן לא נובע שהשמאל החברתי בעידן שלאחר 2023 צריך לאמץ את סדר היום הניאור־ליברלי כדי להיות אחראי וממלכתי. עליו להבחין בין מאבק על מדיניות ובין מאבק נגד מוסדות. המאבק החברתי־כלכלי צריך להיעשות - ויכול להיעשות - מתוך ניסיון להשפיע על עמדות הטכנוקרטיה, ולא באמצעות קעקוע מעמדה של הטכנוקרטיה. על השמאל החברתי להפנים כי העברת

המאבק מן השדה המקצועי לשדה הפוליטי, שבו ליחסי הכוח האלקטורליים יש משקל גדול יותר, לא בהכרח תשרת את חזונו. הגיעה העת להיפטר מהתפיסה שלפיה ה"פוליטיקה האמיתית" מתבצעת רק בכיכרות, בארגוני העובדים ובקלפי ולאמץ תפיסה רחבה יותר של פוליטיקה, הכוללת גם את השיח המקצועי. יש להכיר בלגיטימציה הפוליטית של מוסדות טכנוקרטיים. שינויים אלו כבר מתרחשים, אבל עליהם לקבל משקל רב יותר.

סקטוראליות וסקטוקרטיה

טענתי כי עמדת שמאל שמרני יכולה להיות בסיס לתפיסת עולם של השמאל, הנובעת מהכרה (במובן האפיסטמולוגי והנורמטיבי) בעובדת היותה של החברה הישראלית משוסעת באופן עמוק. טענה זו נדרשת להתמודד עם תזת הסקטוקרטיה שמציע דני גוטוויין, שלפיה המבנה המגזרי של החברה הישראלית אינו סיבה לאמץ גישה של שמאל שמרני, אלא תוצאה של מדיניות ניאו-ליברלית.^[3] סוכני הניאו-ליברליזם בישראל מטפחים את החלוקה למגזרים "כאמצעי לפירוק מדינת הרווחה ולכינון שלטון ההון". כלומר, ממשלות ישראל הניאו-ליברליות חיסלו את מדינת הרווחה האוניברסלית, והן משתמשות בפרקטיקה של משטר נאמנות כדי לשמר את היציבות הפוליטית של המשטר. לכן, לשיטתו של גוטוויין, ההתנגדות לממשלת הימין היא עקרה כל עוד אינה תובעת מדינת רווחה אוניברסלית.

תרומתה של תזת הסקטוקרטיה היא בכך שהיא מסבירה את היציבות הפוליטית של מפלגות הימין בעשור האחרון - כלומר, מאז הופעתו של הניאו-ליברליזם הפופוליסטי - על אף העובדה שרמות אי-השוויון בישראל הן מן הגבוהות בעולם. היא גם מצביעה על האמצעים ששימשו ליצירתה של ברית פוליטית חזקה בין המגזר החרדי, הימין המתנחלי והמרכז המסורתי-לאומי (מצביעי הליכוד עד כה). עוצמתה של ברית זו באה לידי ביטוי בכך שבבחירות האחרונות המפלגות המייצגות סקטורים אלו הכריזו מראש על הקמת קואליציה משותפת, והודיעו שלא ייכנסו למשא ומתן על הרכבים קואליציוניים אחרים.

אולם תזת הסקטוקרטיה סובלת מכמה חולשות, וכוח ההסבר שלה חלקי. ראשית, לא כל הממשלות הניאו-ליברליות פעלו לפי התחזית שלה. ממשלת רבין-פרס-שוחט אמנם קידמה מדיניות בעלת מאפיינים ניאו-ליברליים, אולם לא נקטה מדיניות של סקטוקרטיה אלא הזרימה משאבים למגזר הערבי ולפריפריה היהודית;^[4] יתר על כן, בתקופה זו תגמולי הנאמנות היו דווקא בירידה.^[5] ממשלת שרון-נתניהו הקצינה את המדיניות הניאו-ליברלית, אך פעלה בניגוד להיגיון הסקטוקרטי כאשר צמצמה את קצבאות הילדים שממשלת רבין הגדילה.^[6]

למעשה, תזת הסקטוקרטיה מצליחה להסביר את מדיניות הממשלה רק בתקופה שלאחר המשבר הפיננסי העולמי של 2008 ולאחר המחאה החברתית של 2011. אולם בתקופה זו המבנה השבטי של החברה הישראלית כבר היה קיים, ואי-אפשר לטעון שבזמן הקצר שחלף מאז ניתן היה לשסע אותה. נכון יותר יהיה לטעון שממשלות הימין בעשור האחרון ניצלו את המבנה השבטי של החברה הישראלית כדי ליצור קואליציה, וזו הפכה בהדרגה לקואליציה לאומנית.

הנקודה העיוורת העיקרית של תזת הסקטורטיה היא סוגיית המגזר הערבי. ממחקרים עולה כי המגזר הערבי היה הנפגע העיקרי מהיעדרה של מדיניות רווחה אוניברסלית גם בתור הזהב של מדינת הרווחה הישראלית. אייל פרידמן ומיכאל שלו מראים כי תשלומי ההעברה בישראל היו תשלומי נאמנות על בסיס אתני או לאומי כבר בעידן מדינת הרווחה. לטענתם, "המשק הישראלי בהנהגת תנועת העבודה, עוד מתקופת היישוב שלפני קום המדינה, הסתמך על סובסידיות 'לאומיות' והונחה על פי שיקולים פוליטיים ולאומיים".^[7] כלומר, הסקטורטיה בישראל לא החלה בעידן הניאו-ליברלי, ומאז ראשיתה היא התבססה על מגזור על בסיס אתני ולא דווקא מפלגתי.

תזת הסקטורטיה מייחסת למדינה ולמדיניות עוצמה שאין להן. כפי שממשלות מפא"י כשלו ביצירת חברה אחידה והומוגנית, כך גם אי-אפשר להניח שלמדינה יש את היכולת "לייצר" חברה משוסעת. אם מקבלים את המבנה השבטי של החברה הישראלית כנתון, האם אפשר לצפות מכל הקבוצות החברתיות בישראל לאמץ את חזון מדינת הרווחה ולראות בו מטרה משותפת וניטרלית מבחינה פוליטית, תרבותית וזהותית? האם חזון מדינת רווחה אינו חלק מעסקת חבילה רחבה יותר, הכוללת מרכיבים ערכיים שקבוצות מסוימות בחברה הישראלית לא יהיו מוכנים לקבל? האם לא יביא לחיסול החברה החרדית בצורתה הנוכחית? האם לא יפרק מבנים חברתיים בחברה הערבית? האם הוא אינו כולל היררכיות ערכיות שלא כל הקבוצות החברתיות בישראל ירצו לאמץ? אלה הן שאלות שאין לי תשובה ברורה עליהן, אבל ברור לי שצריך לשאול אותן.

ריבונות, דמוקרטיה ומוסדות ליברליים

האדרתו של ערוץ הלגיטימציה הדמוקרטי וקעקוע מעמדו של הדרג המקצועי על ידי האינטלקטואלים של השמאל החברתי נובעים, להערכתי, מזיכרון היסטורי קצר טווח, שמתחיל בתור הזהב של מדינת הרווחה לאחר מלחמת העולם השנייה. התייחסות לנקודת האפס ההיסטורית הזאת לוקחת כמובן מאליו את קיומו של הסדר העולמי הליברלי ומניחה עולם פוסט-לאומני. מתוך הנחה זו, השמאל החברתי התמקד בבעיות החברתיות הנובעות מכוחות השוק, והניח כי המדינה הדמוקרטית תגן על העם מפני כוחות השוק. עליית הפופוליזם והלאומנות מראה שגם כאשר העם הוא הריבון, עדיין יש צורך במוסדות ליברליים שיגנו על האזרחים מפני הריבון. כדי להסביר את הפיתול ההיסטורי הזה, אתבסס על הניתוח ההיסטורי של הכלכלן הפוליטי וההיסטוריון ג'ובני אריגי.

בספרו *The Long Twentieth Century* מתאר אריגי את התגבשות הקפיטליזם המודרני בשלושה גלים. הגל הראשון אופייני ביחסים סימביוטיים בין המדינות הריבוניות (מונרכיות) וההון, יחסים שאופיינו במבנה ריכוזי וסמכותני. מבנה זה, שנעדר הבחנה והפרדה בין הון לעוצמה מדינית, היה מאפייני של הממלכות והמדינות הריבוניות בתקופת ההתפשטות הגלובלית של הקפיטליזם עד סוף המאה השבע-עשרה. בגל השני, שהחל במאה השמונה-עשרה, התגבשו בהדרגה המוסדות הליברליים שהציבו מגבלות על עוצמתה של המדינה ומיסדו את הנפרדות של ההון מן המדינה. כך התגבשו עקרונות זכויות האדם, הקניין והאזרח, החברה האזרחית, התאגידים הכלכליים ומוסדות מדינה כמו בית המשפט,

הפרלמנט והבנקים המרכזיים. לגיבוש המוסדות הליברליים היו שתי פנים: הגנה על האזרח ועל הפרט והגנה על ההון הגלובלי. הדואליות הזאת היא מרכיב יסוד של המוסדות הליברליים, והיא מסבירה את היחס האמביוולנטי כלפיהם.

הגל השלישי באבולוציה של הקפיטליזם העולמי היה הדמוקרטיזציה, שהחלה במאה התשע-עשרה והגיעה למיצויה במאה העשרים. המדינה הליברלית הפכה להיות גם דמוקרטית. הדמוקרטיזציה התבססה על הרעיון שהעם הוא הריבון והממשלה היא נציגתו. רגע הפיכתו של העם לריבון יצר נקודת פיתול וסתירה ערכית במבנה של מדינות קפיטליסטיות ליברליות ודמוקרטיות: אותם מוסדות שקודם הגבילו את הריבון והגנו על האזרח (הבורגני) וההון, הגבילו כעת את ריבונות העם. השאלה שאיתה מתמודדות עד היום המדינות הליברליות-דמוקרטיות היא: כאשר הריבון הוא העם, האם עדיין יש צורך ולגיטימציה להגביל את הריבון כדי להגן על העם (האזרחים)? הימין והשמאל הפופוליסטיים עונים על שאלה זו בשלילה: לדידם, המוסדות הליברליים סיימו את תפקידם ההיסטורי ברגע שבו הופיעה הדמוקרטיה הפורמלית. מאותו רגע המוסדות הליברליים הפכו מיותרים והיו למערך מוסדי המשרת את ההון. עמדות אלו שואבות השראה מן הביקורת המרקסיסטית, המבחינה בין "העם" ובין "ההון": בעידן הדמוקרטי הממשלה מייצגת את "העם", וכל מגבלה עליה באמצעות מוסדות ליברליים היא ביטוי לאינטרסים של ההון. לעומת זאת, התפיסות הכלכליות השמרניות, המבוססות על תיאוריית הבחירה הציבורית, גורסות כי יש להגן על העם מפני הנטייה המושחתת של פוליטיקאים נבחרים להשתמש במשאבים ציבוריים כדי לשרוד פוליטית.

עמדה של שמאל שמרני גורסת כי המוסדות הליברליים לא סיימו את תפקידם ההיסטורי, וכי יש לשמר אותם גם מנקודת מבט של שמאל חברתי, גם אם במקרים מסוימים קיומם מגביל את מרחב הפעולה של ממשלות שמאל. עמדה זו גורסת כי ריבונות העם אינה מנטרלת את הנטייה הגחמנית, האלימה והסמכותנית של הריבונות באשר היא.

אפשר לסכם ולומר כי הדמוקרטיה הליברלית מורכבות משלוש שכבות של מקורות סמכות - הליברלי, הריבוני והדמוקרטי - המתקיימים זה לצד זה ויש ביניהם מתח פנימי. המוסדות הליברליים מטילים מגבלות על הריבון כדי להגן על האזרחים, אולם מתוך כך הם גם מגבילים את ריבונות העם. מקור הסמכות הריבוני נותר בדרך כלל חבוי מאז מלחמת העולם השנייה, כתוצאה מהתגבשותו של הסדר העולמי הליברלי; חבוי עד כדי כך, שהדורות שהתבגרו לאחר המלחמה ממעיטים בערכה של הסכנה הגלומה בו. הוא מסתתר מאחורי מקור הסמכות הדמוקרטי, אשר התיק את הריבונות אל העם וביזר אותה. הדמוקרטיה הפורמלית הפכה את הריבונות לרכה יותר ולקפריזית פחות, אולם לדמוקרטיה כשלעצמה אין את האמצעים הדרושים כדי למנוע גלישה הדרגתית אל הריבונות הראשונית, הקפריזית והאלימה. בכסות ה"דמוקרטיה" של הריבונות המדינתית יש פוטנציאל מסוכן, משום שהיא מספקת לה לגיטימציה.

יתר על כן, כאשר השיח המצדיק את ריבונות העם המוחלטת מאמץ אסטרטגיות לגיטימציה מרקסיסטיות המבוססות על השיח המעמדי, השמאל החברתי עומד חסר אונים ומתקשה להתמודד עם הטענות האלה בזירה האינטלקטואלית לפחות, וגם בזירה האלקטורלית. כאשר הימין המשיחי מצליח

למתג את עצמו כהיתוך של "העם" ו"המעמד", קרש ההצלה היחיד של השמאל הוא המוסדות הליברליים - אותם מוסדות שהוא חתר נגד הלגיטימציה שלהם בעשורים האחרונים. דוגמה להיתוך כזה היא כמובן תזת ישראל השנייה של אבישי בן-חיים. הגם שרבים בקרב האינטלקטואלים של השמאל מתייחסים בזלזול לאימוץ הפשטני של רעיונות גרמשיאנים בימין הלאומני, אי-אפשר להתכחש לאחיזה שהייתה לתזה הזאת בשיח הציבורי לפחות עד פרוץ המלחמה הנוכחית.

מול התמהיל הלאומני הפופוליסטי, מקור הסמכות הליברלי הוא קו ההגנה האחרון של השמאל. וכדי לשמר את קו ההגנה הזה, גם השמאל החברתי צריך לאמץ עקרונות יסוד וערכים ליברליים וטרנס-לאומיים, להבדיל מערכים אוניברסליים. הערכים הליברליים אינם "אוניברסליים" ומעולם לא היו כאלה; הם מבטאים השתייכות לגוש המערבי, שישראל הייתה עד כה חלק ממנו.

אחת הבעיות היא שמוסדות ליברליים, לפחות כפי שהצגתי אותם כאן, הם פשרה שאין לה סובייקט היסטורי, שכן אף אחד - שום מדינה או קבוצה חברתית - אינו מעוניין להציב פשרה כחזון לאומי או עולמי. הפוליטיקאים מן הימין מגייסים תמיכה על בסיס החזון של "Making the Country Great Again"; הפוליטיקאים מן השמאל מציעים "צדק חברתי". כולם רואים בכל משבר "הזדמנות לשינוי". כל הצדדים מקצינים עמדות כדי להתחזק בקרב הפעילים האדוקים במחנה. תפיסה של שמאל שמרני מכוונת מראש לפשרה הסבירה. היא אינה מציעה שאיפה ל"אחדות" ריקה מתוכן או ל"אמנה חברתית" המבססת חזון חברתי, כלכלי ופוליטי שלעולם לא יתממש. שמאל שמרני מבקש לנסח מראש את הסדר הפשרה הסביר של הקואליציה הליברלית-דמוקרטית-סוציאליסטית.

לאומנות אינה סימפטום

מדוע השמאל החברתי העריך עד כה בחסר את סכנת הלאומנות? אחד ההסברים לכך, להערכתו, הוא ההנחה כי הלאומנות והפופוליזם הם לא יותר מתגובת נגד לניאו-ליברליזם ולגלובליזציה. לפי גישה זו, הלאומנות היא סימפטום המופיע על פני השטח של ההיסטוריה כתוצאה ממבנה העומק של המאבק המעמדי. המסקנה הנגזרת מכך היא שהמאבק בלאומנות דורש הקצנה של המאבקים החברתיים. במילים אחרות, השמאל החברתי נוטה להניח כי קונפליקטים גיאופוליטיים ואתניים - ככל קונפליקט אחר - גם הם נגזרת ישירה או עקיפה של הקונפליקט המעמדי. בחיבור קצר זה אינני מתעניין בשאלת הלאומנות כשלעצמה, אלא באופן שבו התפיסה הלאומנית מתבטאת באמונה באפשרות הריבונות המוחלטת של העם. הדגש כאן אינו על הזהות הלאומית, אלא על המנגנון המחבר בין הרגש הלאומי ובין השליטה על מנגנוני המדינה, הכרוך בהתגבשותה של אליטה לאומנית.

לעומת הפרדיגמה המרקסיסטית, הגורסת כי המדינה היא תוצר לוואי של המאבק המעמדי, פרדיגמות אלטרנטיביות תופסות את המדינה וההון כשחקנים ראשיים ואוטונומיים שעיצבו (ועודם מעצבים) את הקפיטליזם העולמי. לכל הפחות, הן גורסות שאי-אפשר לצמצם את המדינה ואת ההיגיון הגיאופוליטי המדריך אותה לכדי מכשיר המשרת מעמד זה או אחר. אחת המסקנות הפוליטיות שאני גוזר מטענה זו היא שעל השמאל החברתי לחשוש מן הכוח הדכאני של המדינה הריבונית לא פחות משהוא חושש מן

הכוח הדכאני של ההון. המדינה הריבונית, לפי תפיסה זו, ממשיכה להיות כוח מאיים גם כאשר היא מנוהלת על ידי הדמוס. משום כך, למוסדות הליברליים המגבילים את הריבון יש חשיבות רבה גם כאשר העם הוא הריבון.

הלאומנות והמשיחיות שעליהן אני מדבר כאן אינן רגש או זהות שנוצרים כתוצאה מדיכוי מעמדי, אלא ביטוי של תפיסת עולם טריטוריאלית בעלת היגיון פנימי משל עצמה. לתפיסת העולם הטריטוריאלית, המייחסת למדינה אינטרסים גיאופוליטיים שאי-אפשר לצמצם אותם לאינטרס הכלכלי של הגדלת רווחי הפירמות, יש היסטוריה ארוכה לפחות כמו זו של מלחמת המעמדות. לכן, כפי שטוענת קבוצת חוקרים של הפופוליזם באירופה, "אם נרצה להסביר את הלאומיות בעולם כיום במונחים של תגובת נגד לגלובליזציה, נצטרך להשאיר מרכיבים רבים של הלאומיות ללא הסבר"^[8]. אם כן, הלאומנות, המשיחיות, השאיפה לריבונות מוחלטת - כל אלה אינן סימפטומים חברתיים שדורשים "טיפול", קרי חשיפת הגורמים המעמדיים להן. הלאומנות, כאידיאולוגיה שנותנת לגיטימציה למדיניות חוץ ניצית ולמדיניות פנים סמכותנית, היא מאפיין של המערכת הבינלאומית ונובעת מן המבנה שלה. היא אינה מאפיין של משטר כלכלי כזה או אחר. על סמך הניסיון ההיסטורי שלנו, האמצעי המוצלח ביותר שאנו מכירים להגבלת הכוח הזה הוא המוסדות הליברליים.

ההכרה בכך שהלאומנות והמשיחיות הם כוחות היסטוריים בעלי היגיון פנימי שאיננו כפוף באופן פשוט להיגיון הכלכלי (אף שהם בהחלט מושפעים ממנו) חשובה בעיקר בישראל, שבה, כתוצאה מן ההיסטוריה הייחודית של היהודים וכתוצאה מחוסר היציבות האזורית שהעם הישראלי הורגל אליה, המרכיב הריבוני של המדינה הרבה פחות מאולף מאשר באזורים אחרים של העולם. השאיפה לריבונות מוחלטת בישראל אמנם נתונה במתח עם המרכיבים הליברליים של הציונות, אך היא מלווה על ידי המרכיבים המשיחיים שלה. משום כך, דווקא בישראל אסור לשמאל החברתי לנטוש את המרכיבים הליברליים במשולש של סוציאליזם, דמוקרטיה וליברליזם.

שמאל חברתי שמרני בעידן של אחר המפץ הפוליטי

בזמן כתיבת שורות אלו, עדיין לא ברור כיצד ישפיע השילוב של פוליטיקת ההפיכה השיפוטית ואירועי שבעה באוקטובר על מבנה הקואליציות הפוליטיות בעתיד. אבל אם לשפוט על פי ההתפתחויות בחודשים האחרונים, נראה כי המצב הביטחוני מעצים את מגמת הרדיקליזציה בקרב הימין המשיחי, והסכנה של פגיעה במוסדות המדינה תוך ניסיון להדק את שליטת הממשלה במשאבים הציבוריים לא חלפה.

ברור שהשמאל החברתי אינו יכול לחבור למרכיבים המשיחיים והסמכותניים של קואליציית ההפיכה. אך נשאלת השאלה אם בעת הזאת עליו לתמוך במרכיבים החברתיים הפופוליסטיים שזו מקדמת: האם יתמוך בהגדלת הגירעון? האם יתמוך בסבסוד משכנתאות? האם יתמוך בהלאמת הרווחים העודפים של הבנקים? האם יקדם מס על הון? יתר על כן, נשאלת השאלה אם עליו לתמוך במכשירים אלו בכלל, במציאות הישראלית שבה עלול להיווצר מצב שבו כל קואליציה פוליטית תשתמש במכשירים כאלה כדי

לקדם חזון לאומי משלה. השאלה היא אם השמאל צריך להשתתף בפוליטיקת הגיונגל הזאת או לאמץ גישה שמרנית. שאלה זו צריכה לכל הפחות לעמוד לדיון כחלק מהדילמות שאיתן מתמודד השמאל בישראל.

האם לנוכח עליית הכוחות הלאומניים בישראל, השמאל החברתי יכול וצריך להרשות לעצמו להתמקד בבעיה חברתית אחת - אי-השוויון הנוצר כתוצאה מכוחות השוק - ולהתעלם מכל הבעיות והסיכונים האחרים הכרוכים בחיים בחברה השבטית הישראלית בעולם גלובלי? לטענתי, התשובה צריכה להיות ברורה: השמאל החברתי צריך להפסיק לחשוב כמו ארגון עובדים, ולהתחיל לחשוב כמו שר אוצר או ראש ממשלה. עליו לאמץ את השילוש של "סוציאליזם דמוקרטי ליברלי", שתכליתו להגן על כלל החברה - על העובדים, על המעסיקים, על הבנקים, על המורים, על המשקיעים בבורסה ועל החיילים - לא רק מפני ההון, אלא גם מפני הנטיות הלאומניות של הדמוס. אלא שעד כה הוא הזניח את הצורך להגן על החברה מפני הלאומנות, גם זו ה"עממית" המיוחסת ל"ישראל השנייה".

במהלך שנת 2023 מצא את עצמו השמאל החברתי פועל לצידה של קואליציה שמורכבת משלושה קודקודים: השמאל המדיני ה"ישן", הנהגת ההייטק החדשה והממסד הצבאי. אף אחד מן הקודקודים הללו אינו מדבר בשפתו של השמאל החברתי ואינו חולק איתו רבים מן הרעיונות הפרוגרסיביים שאת חלקם ציינתי למעלה. תפיסה של שמאל שמרני תוכל לשמש בסיס לדיאלוג של השמאל החברתי עם המחנה הליברלי-דמוקרטי שהתגבש בישראל בתקופת המחאה החברתית.

השמאל החברתי צריך לבנות חזון של שמאל שמרני, המבוסס על תמהיל של סוציאליזם, דמוקרטיה וליברליזם. המרכיב הסוציאליסטי ידגיש את המחויבות לערכים של הוגנות, שוויון, זכויות חברתיות וסולידריות; המרכיב הדמוקרטי ידגיש את ההכרה בכך שהחברה הישראלית מורכבת מסקטורים, שבטים וקבוצות חברתיות שונות בעלות ערכים שונים, מבנים חברתיים ומוסדות שונים, ולא ניתן לכפות על כולם את מודל אחיד, גם אם מדובר במודל סוציאלי-דמוקרטי, שכן המודל הזה אינו ניטרלי מבחינה זהותנית. המרכיב הליברלי ידגיש את המחויבות לכללי המשחק גם כאשר הם מגבילים את מימוש החזונות הפוליטיים של כל אחת מן הקבוצות החברתיות.

אני מאמין שיצירת שיח של שמאל שמרני תאפשר למצוא את השפה המשותפת עם המחנה הליברלי-דמוקרטי ההולך ומתגבש, שהשמאל החברתי חייב להיות חלק ממנו. בטווח הארוך, תפיסה של שמאל שמרני תסלול עבור השמאל החברתי את הדרך בחזרה למרכז הפוליטי הישראלי, שאותו נטש במהלך כעשרים שנות אופוזיציה.

הערות שוליים

[1][†] אריה קרמפף, "הקשר הלא מדובר בין הניאוליברליזם הישראלי לסכסוך", **הזמן הזה**, אוגוסט 2018.

[2] ↑ קרנית פלוג ומישל סטרבצ'ינסקי, "צמיחה מתמשכת ומדיניות מקרר-כלכלית בישראל", **סקר בנק ישראל** 80, 2007, עמ' 73-103.

[3] ↑ דני גוטוויין, "המחאה נגד ההפיכה מאמצת את ההנחות המגזריות שמאחורי ההפיכה עצמה", **הארץ**, 22.5.2023.

[4] ↑ Arie Krampf, Uri Ansenberg and Barak Zur, "Bringing Politics Back In: Embedded Neoliberalism in Israel during Rabin's Second Government," *Israel Studies Review* 37(2), 2022, pp. 1-35

[5] ↑ אייל פרידמן ומיכאל שלו, "תגמולי נאמנות", בתוך חנה כץ וארז צפדיה (עורכים), **מדינה מפקירה, מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008**, תל אביב: רסלינג, 2010, עמ' 68.

[6] ↑ גוטוויין עצמו מצביע על כך שממשלת שרון-נתניהו פעלה בניגוד לתזת הסקטוקרטיה כאשר צמצמה את קצבאות הילדים לאחר האנטיפאדה השנייה. ראו דני גוטוויין, "החרדים והכלכלה הפוליטית של המגזרים", **תלם** 6, 2021.

[7] ↑ פרידמן ושלו (לעיל הערה 5), עמ' 57.

[8] ↑ Pauli Kettunen, "Introduction: Rethinking Nationalism and Democracy in the Welfare State," in Pauli Kettunen, Saara Pellander and Miika Tervonen (eds.), *Nationalism and Democracy in the Welfare State*, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing, 2022, pp. 2-3

אריה קרמפף הוא פרופסור חבר במכללה האקדמית של תל אביב-יפו. הוא עומד בראש התוכנית הבינתחומית לפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה.
